

A TERÜLETI EGYENSÚLYOK (Spatial Balances)

BARTKE ISTVÁN

Kulcsszavak:

regionális politika, területfejlesztés, termmodellek

A területi egyensúlyi növekedés – nemzetközi fogalomhasználat szerint – a különböző régiók eltérő fejlettségi színvonalának közelítésére ható folyamat, vagyis a kevésbé fejlett területeknek a fejlettebb régiókéval meghaladó ütemű növekedése. Ez a felfogás a területfejlesztési politika működési körét a gazdaságra szűkíti le. E hibaforrás megszüntetésére olyan modell készült, amely a koncepcióalkotásba szélesebb társadalmi szférákat is bekapcsol.

A területfejlesztési politika feladatának általában a kiegyensúlyozott területi fejlődés előmozdítását tekintik. Ennek megvalósítására lehetségesnek, sőt szükségesnek tartják a társadalmi beavatkozást a spontán regionális folyamatokba piacgazdasági feltételek között is. Gyakran a területek közötti kiegyenlítésről beszélnek, e mögött – jobb esetben – leegyszerűsítési törekvés húzódik meg. Előljáróban le kell szögezni, hogy a regionális egyensúlyi növekedés társadalmi előmozdítása és a területi különbségek kiegyenlítése között minőségi eltérés van, a két kifejezés semmiképpen sem használható szinonimaként.

A területi közelítés, mint a regionális politika (egyik) alapelve

A területi egyensúly fogalmának definiálásához a regionális politika korábbi (több évtizedes) gyakorlatának néhány sajátosságából indulunk ki. A területfejlesztési politika kialakulásának egyik jellemzője a fokozatosság, az, hogy annak először néhány eleme jelent meg, beépülve a gazdaság- és társadalompolitikába. A XX. század folyamán, különösen annak második felétől a jelzett elemek száma egyre gyarapodott, a területfejlesztési politika növekvő számú eleme integrálódott, intézményesült. Ebben a fejlődési menetben kezdeti cél a gazdasági-társadalmi fejlődés lokálisan is megjelenő egyes zavarainak elhárítása volt, amelyek egyaránt veszélyeztették a gazdaság működését és a társadalmi-politikai közérzetet. Az említett zavarok Európában is részint az 1920-as, 30-as évek válságának folyamányai voltak, részint – az előzőtől nem teljesen függetlenül – a felgyorsult gazdasági szerkezetváltásban gyökereztek. Jellemző példák: a szénbányászat visszafejlődése által keltett térségi depresszió következményeinek mérséklésére tett intézkedések Nagy-Britanniában, vagy a nagyvárosok (mindenekelőtt London és Párizs) növekedésének különböző eszközökkel történt korlátozása. A regionális politikák intézményesülésével az

egyedi célok szélesebb és általános elveket is tartalmazó rendszer elemeivé váltak, az általános elvek közül a területi közelítést indokolt kiemelni.

A területfejlesztési politika fejlődésének és intézményesülésének másik iránya a közép-európai föderális berendezkedésű államokra jellemző (Ausztria, Németország, Svájc). A regionális fejlődés egyedi és típusos társadalmi-gazdasági problémái természetesen ezekben is hasonlóak lehettek, mint a korábbi példaként említett nyugat-európai országokban; az érintett államok adminisztratív berendezkedése révén azonban „eleve” adva volt a területfejlesztési intézményrendszer gerincének tekinthető regionális (tartományi) szint; a területfejlesztési feladatok a lokális szintről kiindulva fogalmazódtak meg, és komplex formát öltöttek. Németországban pl. az 1920-as évek folyamán széles körűvé vált az ún. Landesplanung, amely elsősorban a helyi (tartományi) erőforrásokra alapozott tervezést jelentett. A II. világháború után a regionális fejlesztés együttes tartományi és szövetségi feladattá vált és alkotmányban rögzítették az egyenlő életfeltételekhez való jogot (*Hajdú* 1995), amelynek anyagi háttérét a területek közötti gazdasági közeledés adja.

A területi közelítés olyan alapelv, amely egyaránt jellemző a nyugat- és közép-európai országok regionális politikájára. (Talán nem kell bizonygatni, hogy az az országok további széles körében is megfogalmazódott.) Logikailag is levezethető, de szakirodalmi források alapján is megállapítható (*Rechnitzer* 1993), hogy az utóbbi évtizedekben fokozott figyelmet kapott „endogén fejlesztés” elve főként a föderalizált államok területfejlesztési gyakorlatában gyökerezik, és ugyancsak a területi közelítést szolgálja. Az európai integrációs szint (EU) regionális politikájának szintén egyik vezető elve a területi közelítés (*Horváth* 1998), amelyet a központi támogatási eszközök és a helyi (endogén) erőforrások kombinálásával, mindenképp regionális szinten kívánnak megvalósítani.

Említeni érdemes még – a „teljesség” kedvéért is – az 1920-as évek orosz-szovjet gyakorlatát. Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt 1921 márciusában tartott X. Kongresszusa előadói beszédében a következők hangzottak el: „... a nemzeti kérdés olyan rendszabályok kidolgozását követeli, amelyek az elmaradt nemzetek és népek dolgozó tömegeinek gazdasági, politikai és kulturális haladását megkönnyítik, amelyek módot nyújtanak nekik arra, hogy utolérjék az előrehaladt proletár Közép-Oroszországot” (*Sztálin* 1951, 47). Egyfajta területi közelítési feladat ebben is megfogalmazódott, azonban szigorúan centralizált alapon. Az előadó ugyanis élesen visszautasította azokat a hozzászólásokat, amelyek a „nemzeti-kulturális önrendelkezést” firtatták.

Modellezési lehetőségek

Az előző fejezetben vázoltak alapján felvetődik az a kérdés, hogy miben áll a területi közelítés, a területi fejlődés mely tartalmi elemeire értelmezhető; egyáltalán

a területek közötti különbségek milyen tényezői vehetők számításba, ezek közül melyek azok, amelyek csökkenthetők vagy mérséklésük indokolt. A probléma vulgáris interpretálásakor a múltban gyakran találkozhattunk a térségek közötti különbségek „kiegyenlítésének” fogalmával, az „egyenletes területi fejlesztés” célként való megjelölésével. Nem kell komolyabb szakértelem annak belátásához, hogy a kiegyenlítés képtelenség olyan ismérvek esetén, mint a természeti-földrajzi viszonyok, az infrastruktúra szerkezete stb., sőt egyes neves szakemberek a gazdasági kategóriákat (mint pl. a fajlagos jövedelem) tekintve is lehetetlennek, de legalább is kérdésesnek tartják a területek közötti közelítés lehetőségét (*Stöhr–Tödling* 1977). Mindezek ellenére a „területi kiegyenlítés” ma is gyakran megjelenik a napi sajtóban, egyes politikusok nyilatkozataiban vagy más alkalmakkor.

A szakirodalom, árnyaltabb megfogalmazást alkalmazva, megjelöli azon tartalmi elemeket, amelyekre a „közelítés”, ritkábban a „kiegyenlítés” a valóságban alkalmazható. A fejlett nyugati országok regionális politikájában leggyakrabban az *életszínvonal* területi különbségeinek csökkentése fogalmazódott meg célként. Ehhez kapcsolódott a régiók közötti *kiegyensúlyozott növekedés* fogalma. E közelítések a gazdasági kategóriák szerepét hangsúlyozták a regionális politikában. Számos, itt nem részletezhető szakirodalmi forrás tanúsága szerint az 1960-as években, a magyar regionális kutatók is leszámoltak az egyenletes területi fejlesztés fogalmával, helyette egyensúlyi, arányos területfejlesztésről, illetve az *indokolatlan területi különbségek* megszüntetéséről írtak. Ennek is betudhatóan letisztult kormányzati álláspontot tükröz az 1971. évi kormányhatározat a területfejlesztés irányelveiről, amennyiben az egyik fő célként a lakosság *életkörülményeinek* területi közelítését tűzi ki. A Német Szövetségi Köztársaságban és Svédországban az 1970-es évek elején a területi közelítési célt szintén gazdagabb, illetve pontosabban definiált tartalommal, az „egyenletesebb életkörülményekben” jelölték meg, beleértve a foglalkoztatási lehetőségeket, a szociális-kulturális, kereskedelmi szolgáltatásokhoz való hozzájárulást, a megfelelő környezetet (*Stöhr–Tödling* 1977). A hivatkozott szerzőpáros idézett munkájában ugyanakkor felveti: a területi egyenlőség fogalmát az említett társadalmi-gazdasági tényezőkön túl ki kell terjeszteni az egyének és a kisebb társadalmi csoportok ahhoz való jogára is, hogy ellenőrizzék a jólétüket befolyásoló külső gazdasági, technikai, kulturális stb. hatásokat. Ez lényegileg azt jelenti, hogy a területi egyenlőség fogalmába beletartozik az egyes térségek egyenlő esélye a másoktól való különbözéshez is.

Vizsgáljuk meg ezek után, hogy a vázolt egyenlőségi-közelítési tartalmak alapján milyen regionális modellek szerkeszthetők. Az első a területi egyensúlyi növekedés modellje.

A nemzetközi és a hazai szakirodalomban általánosan elterjedt szóhasználat szerint ez nem más, mint a különböző régiók eltérő fejlettségi színvonalának közelítésére ható folyamat, nevezetesen a kevésbé fejlett területeknek a fejlettebb régiókéét meghaladó ütemű növekedése. A folyamat körülírása is jelzi, hogy a regionális egyensúlyi növekedés gazdasági tartalmú kategória, nincs közvetlen kapcsolata olyan társadalmi szférákkal, mint a népesség számának alakulása, a környezetvédelem, a kultúra stb. Ez a felfogás a területfejlesztési politika kompetenciáját, működési körét – első közelítésben – a gazdaságra szűkíti le. Feltételezi egy oldalról, hogy a társadalom térségi viszonyai a gazdaság területi elhelyezésén keresztül kellően szabályozhatók, más oldalról a társadalmi viszonyok homogének, tehát azok visszahatása a gazdaságra területileg nem differenciált.

A gazdaság középpontba helyezéséből adódó hibaforrások egy másik egyensúlyi modell felállításával küszöbölhetők ki. A körülírt dinamikus modelltől megkülönböztetendő ezt nevezhetjük – ugyancsak első közelítésben – regionális szerkezeti (egyensúlyi) modellnek. Lényege, hogy nem elsősorban a különböző térségek (területi rendszerek, területi közigazgatási egységek, régiók) horizontális (egymás közötti fejlettségi) viszonyait vizsgálja, hanem az egyes térségeken (településeken, régiókon stb.) belül a szerkezeti tényezők, mint természet, művi környezet, társadalom, gazdaság egymásra épülését, azok mintegy vertikális kapcsolatait. Nevezhető ez statikus egyensúlyi modellnek is, mert az említett szerkezeti tényezők közötti mennyiségi és minőségi viszonyok meghatározóak mind a gazdasági kapacitások nagysága, mind a lakossági igények kielégítése, egyszóval a valamely időpontra jellemző társadalmi-gazdasági fejlettség szempontjából. A statikus modellt a tényezők közötti aránykövetelmények átalakulása, a belső egyensúlyviszonyok megbomlása (ami fejlődést serkentő tényező is lehet), majd helyreállása dinamizálja; e két egyensúlyi modell között – a gazdasági szférában – megteremthető a kapcsolat.

Egyes hazai regionális kutatók viszonylag korán felismerték, hogy a vázolt alap gondolat révén kibővíthető a területi politika eszme köre, a gazdaságin túl más szempontok is beépíthetők abba. Enyedi György már évtizedekkel ezelőtt hangsúlyozta azt a követelményt, hogy a területfejlesztési politikát ne zárják be a gazdasági kategóriák közé, hanem szélesebb társadalmi szférákra is terjesszék ki azt. A társadalom és a gazdaság területi kapcsolatain túl értelmezzék a társadalom és a természeti környezet viszonyát is. A természetet ne egyoldalúan, mint anyagi erőforrást és munkatárgyat (ill. munkaeszközt) vegyék számításba, hanem mint a társadalmi és az egyéni lét általános feltételét is. Ez a gondolata már tükrözi a statikusnak nevezett területi egyensúlyi modell egyes elemeit, amit a következő idézet is igazol. A szerzőnek a Földrajzi Közlemények 1972. évi 4. számában írt „A társadalom és földrajzi környezete” c. tanulmányában – egyebek mellett – a következőket olvashatjuk: „*A természeti és társadalmi folyamatok közötti*

egyensúlymegbomlásokat a gazdasági tervezés eszközével is meg kell kísérelnünk helyreállítani. A gazdasági tervezés számtalan egyensúlyi problémát kezel, mint például a beruházási javak és a beruházási igények közötti egyensúly kérdését, a piaci kínálat és a fizetőképes kereslet egyensúlykérdését stb. és egyik – bár sajátos – egyensúlyi problémaként értelmezhetnénk a társadalmi hatások és a földrajzi környezet közötti egyensúly problémákat.” (Enyedi 1972, 298) A hitelesség kedvéért ehhez hozzá kell fűznünk, hogy más regionális kutatók – nagyjából egyidőben – ugyancsak feszegették a statikus területi egyensúly különböző vonatkozásait.

Példaként említhető a területi egységek, úgy is mint területi rendszerek gazdaságának (struktúrájának) vertikális egyensúlyi elv szerinti rendeződése, amelynek tényezői: a megfelelő arány a termelő és a „nem termelő” ágazatok között; az előbbieket, valamint a lakosság jövedelmi viszonyai és anyagi-kulturális ellátásának feltételei (kapacitásai) között, továbbá a termelés és településszerkezet, valamint az infrastruktúra fejlettsége között stb. Az elv érvényesülése különböző területi mérlegek alkalmazásával ellenőrizhető és tervezhető. Ilyenek: a munkaerő- és vízmérleg, az építési kapacitásmérleg, továbbá a lakossági csoportok fajlagos létszáma vetített ellátottsági mutatók stb. (Bartke 1972).

1. ÁBRA

A regionális szerkezeti modell tényezői (Factors of the Regional Structural Model)

<i>A modell szintjeinek</i>		
<i>száma</i>	<i>horizontális kiterjedése</i>	<i>megnevezése</i>
7. _____		Eszmék
6. _____		Értékrend
5. _____		Életmód
4. -----		Gazdaság (termelés, fogyasztás stb.)
3. _____		Társadalom (népesség, társ. viszonyok)
2. _____		Művi környezet
1. _____		Természeti környezet

Forrás: Bartke 1999, 4.

Enyedi György későbbi munkáiban is rendszeresen visszatér a természeti környezet és a társadalom viszonyának (egyensúlyi) problémájára. A kérdéskörbe további tényezőket is bekapcsol, amikor pl. a természeti, illetve kulturális környezeti előnyöket az anyagi fogyasztás növelésének lehetséges alternatívájaként állítja párhuzamba, utalva ennek korlátaira is. Ez a problémafelfogás olyan

regionális egyensúlyi modellbe illeszkedik, amelynek anyagi tényezői mellett kulturális elemcsoportjai is vannak, jelen példában az eltérő lehetőségek közötti választás, társadalmi értékelés, értékrend alapján. A kibővült területi egyensúlyi modell tehát szellemi vagy részben szellemi tényezőket is magába foglalhat. Enyedi György a „Regionális folyamatok Magyarországon” c. 1996-ban megjelent könyvében a „teljes környezet” elemeiként sorolja fel a fizikai (természeti), a társadalmi-gazdasági (ezen belül a művi) környezetet, amelyet kiegészít a mentális környezeti elemmel. A könyv 92. oldalán a következőket olvashatjuk: „... a *mentális* környezet: a környezet tükröződése tudatunkban, a környezethez fűződő értékek. Eszmék, ideológiák, ízlések környezete. Az egyéneknek a környezettel kapcsolatos döntéseit ez a mentális környezet kondicionálja.” Vázolható olyan regionális szerkezeti modell, amely – egy változat szerint – a következő tényezőkből épül fel (v.ö.: *Bartke* 1994):

Kiemeljük a fenti regionális szerkezeti modell hat sajátosságát, majd részletesen kifejtyük azokat.

- a) A modell tényezői közötti vertikális kapcsolatok változó térségi kiterjedésre (földrajzi pontokra, régiókra stb.) értelmezhetők;
- b) az említett vertikális kapcsolatok mennyiségileg és minőségileg meghatározottak, és mint ilyenek, egyensúlyi viszonyoknak foghatók fel;
- c) az egyes tényezők (szintek) között logikai és funkcionális összefüggések vannak, amelyek különösen erősek a szomszédos szintek között, de kiterjednek az egymástól távolabb elhelyezkedő tényezőkre is;
- d) az egyes tényezők horizontális kiterjedése változó, ezért a közöttük levő vertikális kapcsolatrendszer eltérő minőségű térségi kombinációkban fejeződik ki, amelyekben harmonikus viszonyok vagy feszültségek testesülnek meg;
- e) a különböző térségi kombinációkra jellemző feszültségek együttese döntően hat a területfejlesztési politika céljaira;
- f) végül azok a térségek tekinthetők funkcionális régióknak, amelyeken belül a modell hét tényezője közötti vertikális kapcsolatok harmonikusak, illetve egyensúlyuk megteremthető.

A részletes kifejtésre a kiemelés sorrendjében a következő fejezetben kerül sor.

A regionális szerkezeti modell leírása

a) A modell – első közelítésben – horizontális kiterjedésű tényezői egymás fölött jelennek meg, lehetővé téve logikailag a vertikális viszony definiálását. Maguk a „horizontális” tényezők származási szempontból – szintén első közelítésben – homogén elemekből épülnek fel, amelyek az általuk generált térben egyenlőtlenül helyezkednek el. Egyedül a természeti környezet tekinthető minden irányban folytonosnak; a művi környezet (2. szint) elemei, mint a magas- és mélyépítmények

kisebb-nagyobb mértékben összefüggő csoportjai (üzemi, intézményi és lakóépületek, közlekedési, kommunikációs hálózatok, közművek stb.) a természeti környezetre épülnek rá (szokás ezeket összefoglalóan infrastruktúrának nevezni), annak egy részét foglalva el. A társadalom (egyének és csoportok) települése döntően az infrastruktúra elhelyezkedéséhez igazodik, munkavégzésre, helyváltoztatásra azonban igénybe veheti a természeti környezetnek a művi elemek által le nem fedett egyes részeit is. A modell tényezői közötti vertikális viszony *földrajzi pontokra, illetve különböző kiterjedésű térségekre* értelmezhető. Globális közelítésben kicsi az esély arra, hogy földrajzi pontonként vertikális kapcsolat alakuljon ki valamely természeti, művi és társadalmi elem között. A pontszerű kiterjedéstől a horizontális (térségi) nagyság felé haladva az említett esély nő. Ez a megállapítás vonatkozik a gazdaság térbeni megjelenésének lehetőségére is. A korszerű gazdaság lényegi sajátja a (területi) munkamegosztás, ezért a 4. tényező lokális megjelenése (mint vertikális viszony) mellett hasonló fontosságú a különböző tartalmú gazdasági tevékenységre képes földrajzi pontok (régiónok) közötti, horizontális kapcsolatrendszer. A modell tényezőinek „belső” mobilitását tekintve a gazdaságé (amelyhez a termelés, forgalom, fogyasztás stb. tartozik) a legnagyobb. A többi (5., 6. és 7.) tényezőt a modell a társadalomból emeli ki, területi szerkezetük keretét a társadalom területi elhelyezkedése adja. Ezen belül azonban a kép még differenciáltabb; a jelzett tényezők belső tagozódását az azonos életmódot folytató, azonos eszméket és értékrendet elfogadó emberek különböző csoportjai együttesen formálják. Ezek előrebocsátása után megállapítható, hogy földrajzi pontonként az esetek nagy részében nem jön létre vertikális viszony a modell tényezői között. Értelmezhető kapcsolat keletkezik viszont a települési szórványok (magukban álló tanyák) esetében, amikor pl. a tanyán élők (egyén, család, háztartás) mezőgazdasági földterület, mint természeti erőforrás megművelésével stb. gazdálkodási tevékenységet folytatnak, a társadalmi csoportra méretezett művi eszközökkel (hajlék stb.) rendelkeznek, életmódjuk tükrözi anyagi körülményeiket és értékfelfogásukat. A pontszerű horizontális kiterjedésűnek tekintett (tanyai) vertikum a 4. tényezőtől keresztül illeszkedik a piacba, tartja a kapcsolatot más földrajzi pontokkal, térségekkel; a gazdasági tényező által kiterjesztett (horizontális) mozgástér teszi számára lehetővé termékfeleslegének realizálását, jövedelmének megszerzését, illetve termelésének és létének periodikus megújítását. A naturálgazdálkodás absztrakt feltételei között a gazdaság kapcsolatteremtő szerepe hiányzik, a gazdálkodás önellátó jellegű.

Kiterjedtebb térségek, a települések szintjén a tényezők közötti (vertikális) mennyiségi kapcsolatok megsokszorozódnak, minőségileg átalakulnak és új tartalmakkal bővülnek. Nem mehetünk bele annak taglalásába, hogy a sokszorozódás és a minőségi átalakulás milyen változásokon megy keresztül a település méretének növekedésétől függően, csak a „település” néhány általános

tartalmi sajátosságát vehetjük szemügyre. A vertikális kapcsolatok egyszerű mennyiségi sokszorozódásán túl minőségi változást okoz, hogy a település társadalma szervezett emberi közösség, amely magatartásszabályokat hoz létre, intézményeket működtet a közérdek érvényesítésére. Így tehát a közérdeket képviselő preferenciákkal bővül a modell 6. szintje, miközben az egyének megtartják saját, ideológián, életmódon alapuló értékeiket. A közösségi és egyéni értékek (érdekek) ütközhetnek; ez esetben a korrekt településirányítás az előbbieket részesíti előnyben. Miközben tehát egyéneként (kisebb-nagyobb társadalmi csoportonként) sajátos marad a modell szintjei közötti kapcsolat minősége, a közös magatartásszabályok e körben a vertikális viszonyokat homogenizálják (kedvező esetben, vagyis, ha a szabályok megtartása mindenkire egyformán kötelező). Ugyanakkor ezeken keresztül normalizálható a viszony a települési társadalom és természeti környezete között (ésszerű területhasználat előírásával, az egyéni károkozás lehetőségének mérséklésével, kiiktatásával). A közösségi eszközöknek a település közös értékeit követő elosztásán keresztül növelhető a jövedelemtermelő-képesség, bővíthető az infrastruktúra és a szolgáltatások stb. A település is szükségszerűen bekapcsolódik a területi munkamegosztásba, emellett azonban annak nagyságától függően – szűkebb vagy tágabb körben – kiépülhet és hatékonyan üzemelhet a helyi szükségleteket kielégítő termelés, szolgáltatás. Ezen a térségi szinten ugyancsak közvetlen és közvetett kapcsolat valósulhat meg a természeti, a művi környezet és a társadalom között.

Településcsoportok (munkaerő-vonzáskörzetek, kistérségek) szintjén a vertikális kapcsolatrendszer sajátossága részint a települések többszöröződésében (és mindegyik „autonóm” belső viszonyaiban), részint azok egymást kiegészítő jellegében van. Nincs kizárva a társadalom egységes (közigazgatási) szervezésének lehetősége sem; ilyen esetekben az értékek, a preferenciák további elemekkel egészülnek ki. Hasonló megállapítás érvényes a regionális szintre azzal az eltéréssel, hogy abban a kistérségek többszöröződnek, és magasabb szintű funkcióhoz kötődnek a kiegészítő jellegű vertikális viszonyok. A közigazgatási szervezet regionális szinten is – adott térséghez kötődő – érdekeket generál és azokat részben preferenciák meghatározásával érvényesíti.

b) és c) A szintek (tényezők) közötti vertikális viszonyok funkcionális és logikai elven szerveződnek. A funkcionális kapcsolatok legkézenfekvőbb típusa az anyagi termelés által valósul meg, mivel az meghatározott természeti elemek (erőforrások), művi tényezők (épületek, gépek) és társadalmi erőforrások (munkaerő) lokális kombinációja által jön létre, többnyire szervezeti keretekbe koncentráltan. Ez a vertikális kapcsolat *egyensúlyi viszony* is, mivel adott termék (termelőeszköz, fogyasztási cikk) előállításához a felhasznált (természeti, tőke- és humán) erőforrások meghatározott aránya mellett lehetséges. Az optimális arányoktól való eltérés – bizonyos keretek között – nem teszi lehetetlenné a termelést, viszont befolyásolja

annak hatékonyságát. A termelékenység (hatékonyság) foka tehát a modell különböző szintjeiben megjelenő termelési tényezők közötti (vertikális) kapcsolatok minőségi mutatója. A vázolt összefüggés természetesen nemcsak egy-egy termék előállítására érvényes, hanem a szervezeti keretekben (vállalatokban) folyó termelőtevékenységre, továbbá a település és kistérség, régió egészére, amelyekben sok, különböző profilú és nagyságú vállalat működik. Így tehát a termelés hatékonysága logikailag településenként, kistérségenként, régióként is mérhető; gyakorlatilag akkor, ha ismertek az erőforrás-ráfordítások, más oldalról az elért illetve a piacon elismert termelési eredmények értékadatai. A területi hatékonyság tartalma további tevékenységek bekapcsolásával gazdagítható. A gazdaságon belül változó területi szinteken újabb egyensúlyi kapcsolatok mutathatók ki, mint pl. a jövedelemszerzés (termelés) és -felhasználás megfelelése (hosszabb időtávon), vagy ennél jellemzőbb pl. a jövedelem-felhasználás, az életmód és az értékrend viszonya. A takarékos gazdálkodás (jövedelem-felhasználás) mint meghatározott értékeket kifejező és életmódbeli sajátosságot tükröző magatartás a tőkeforrások, a beruházások növelésére hat (gyarapszik a művi környezet) és fellendül a gazdaság. A nem anyagi szolgáltatások szférájában is tipikus és változó térségi kiterjedésű vertikális kapcsolatok definiálhatók. Településszinten ki kell emelni az alap(fokú) ellátás megvalósítását lehetővé tevő kapcsolatrendszert a természeti elemek egy csoportja, a rájuk települt szolgáltató létesítmények (mint a művi és társadalmi környezet összetevői), valamint a szolgáltatást igénybe vevő helyi társadalom között. Egyensúlyi viszony akkor jön létre, ha az alapellátási (lakás, közmű, általános iskola, háziorvosi rendelő stb.) kapacitások összhangban vannak a lakossági igényekkel, mennyiségi és minőségi szempontból kielégítik azokat, és nem maradnak fenn tartósan kihasználatlan kapacitások sem. A magasabb (közép-, felső) fokú szolgáltatások csak nagyobb települések (megfelelő számú népesség) esetén jöhetnek létre, máskor több, kisebb település együttesen veszi igénybe a többnyire központosan nyújtott közép-fokú szolgáltatásokat. Így e körben az egyensúly vonzaskörzetekre, kistérségekre együttesen értelmezhető. Hasonló térségi egyensúlyviszonyok alakulhatnak ki a munkaerő-ellátásban is, mivel az egyedi településeket részben munkahely-többlet és lakóhely-hiány (illetve fordított viszonyok) jellemezhetik. Tágabb értelemben egyensúlyi kapcsolatnak fogható fel a különböző térségi szinteken (települési, kistérségi, regionális szinten) működő közigazgatási szervezetek által képviselt értékek, preferenciák és a lakosság hagyományai, életmódja, a gazdaság fejlesztési lehetőségei, a természeti környezet állapota stb. közötti viszony. Egyensúlyról akkor beszélhetünk, ha az előbbiek (vagyis az irányítási preferenciák) összhangban vannak az utóbbi adottságokkal. Fontos egyensúlyi tényező a közösségi fejlesztési elgondolások és a rendelkezésre álló anyagi (pénzügyi) eszközök viszonya is.

d) és e) A modell szintjeinek már említett eltérő horizontális kiterjedése miatt elméletileg előfordulhat a tényezők bármilyen, egyensúlyt vagy egyensúlytalanságot hordozó lokális kombinációja. Egyensúlytalanság ellen hat a hosszú távú „szerves” fejlődés, a vertikális kapcsolatok logikai és funkcionális meghatározottsága az egyes tényezők közötti szoros kölcsönhatások miatt. Valamely térség hosszú történelmi időszak alatti töretlen fejlődése esetén vertikális egyensúlyi állapot alakul ki és marad fenn mindaddig, amíg valamely külső beavatkozás nem térít el a „spontán” folyamatoktól, nem torzítja a tényezők közötti kapcsolatokat. Egyensúlytalanságot okozhat voluntarista társadalompolitika, önkényesen és adminisztratív módon megszabott, a területi adottságokat figyelmen kívül hagyó vagy éppen erőszakosan megváltoztatni kívánó preferenciarendszer, de nemzetközi hatalmi kényszer is (országterületek átszabása stb.). A vertikális egyensúlyi állapot (a tartalmilag és kiterjedésben megfelelő területi egységekre értelmezve) többek között azt jelenti, hogy a gazdaság fejlettsége, a népesség életminősége összhangban van a természeti és társadalmi feltételekkel, a művi környezet fejlettségével, más közelítésben pedig az adott térség társadalmának eszmei meggyőződésével, értékrendjével és életmódjával stb. Egy oldalról tehát a feltárt *területi egyensúlyhiányokból kiindulva levezethetők a regionális politika céljai.*

A társadalmak általános törekvéseire alapozva a vertikális egyensúlyviszonyok centrumát az életminőség jelenti, az anyagi és a szellemi tényezők közötti összhang vagy annak hiánya az említett szempontból minősíthető. Más oldalról viszont az életminőség anyagi összetevőjét, az életszínvonalat tekintve módosul a kép. Az utóbbi kategória a termelés és szolgáltatás eredményének (a jövedelemnek), valamint a népesség számának és szerkezetének – első közelítésben – mennyiségi viszonya földrajzi pontonként, illetve különféle térségenként. A modell harmadik és negyedik szintjének (tényezőjének) kapcsolatában gyökerezik. Az életminőségre azonban ezeken túl más tényezők is hatnak, amelyek erősségét illetően fontos az adott társadalom értékfelfogása. Lehetnek olyan (területi) társadalmi csoportok, amelyek többre becsülik a szabadidő, mint az anyagi javak mennyiségének (jövedelmüknek) a növekedését; alternatívaként szembeállítható egymással a természeti környezet nagyobb tisztasága, vagy az anyagi fogyasztás többlete stb.

Történelmi tapasztalat, hogy miközben a tényezők közötti vertikális egyensúly általánosan megvalósul, jelentős *horizontális különbségek* maradhatnak fenn, vagy jöhetnek létre az életszínvonalban. Természetesen az életminőségben is, de korábbi gondolatmenetünknek megfelelően az a gazdasági feltételek mellett egyéb tényezőktől is függ, olyanoktól, amelyek egy-egy földrajzi pont vagy terület népességének elidegeníthetetlen és nem homogenizálható tulajdonsága, ezért „külső” befolyás alá nem vonhatók. Visszatérve az életszínvonal horizontális különbségére és azok változására, fő okként a műszaki fejlődés és azzal párhuzamosan a társadalmi viszonyok átalakulása emelhető ki. Az ipari forradalom,

majd később a tercier szektor arányának növekedése gyökeresen átrendezte a gazdasági fejlődés térségi szféráit, azonban nemcsak a horizontális (strukturális, jövedelmi stb.) különbségeket tette kirívókká, hanem felborította a vertikális térségi egyensúlyokat is. A folyamat tehát nemcsak a gazdasági és népességi viszonyok horizontális átalakulásával járt együtt, hanem a korábbi társadalmi (falusi) közösségek felbomlásával; a korábbi életmód és értékrend területi struktúrája is megváltozott, módosult a természeti környezet és a gazdaság térségi viszonya stb. A tényezők horizontális átalakulását követve csak időbeli késéssel kezdődik meg a vertikális kapcsolatok újrarendeződése, az új egyensúlyi állapot felé vezető folyamatok megjelenése.

A *területfejlesztés* (mint a regionális folyamatokba való társadalmi beavatkozás) *céljai abból is eredeztethetők*, hogy a társadalom a vertikális egyensúly helyreállításának melyik lehetséges módját tartja alkalmazandónak. Ezek közül a gazdasági fejlettség területek közötti közelítése csak az egyik lehetséges megoldás (amely az elszivárgó erőforrások visszapótlását mozdítja elő a hátrányos helyzetű térségekre). Az ilyen törekvések a gyakorlatban eddig kevés sikerrel jártak (*Stöhr–Tödling* 1977), nem beszélve a rendszerváltáson átesett országokról, ahol az okok igen összetettek. Kivételektől eltekintve csak logikai lehetőség az egyensúly helyreállításának „negatív” módja, amely nem avatkozik be a spontán folyamatokba. Legkedvezőbb megoldás az „endogén” fejlődés (*Rechnitzer* 1995) előmozdítása, amelynek tengelyében a lokális egyensúlyt megvalósító fejlődés áll, a helyi tényezők kombinatív hasznosításának, az önkormányzás és preferenciáinak előtérbe állításával.

f) Végül az a kérdés vetődik fel, hogy mely tényezők milyen típusú vertikális kapcsolatai hozhatnak létre horizontálisan összefüggő régiókat? Néhány ilyen lehetőségre a különböző tartalmú egyensúlyok tárgyalása rámutatott. A tényezők tulajdonságai alapján a következő általános megállapítások tehetők: A gazdaság a területi munkamegosztás elmélyülése („globalizáció”) miatt csak kevésbé alkalmas erre a szerepre. Ha a gazdaságot a természeti, a művi környezet és a társadalom (egy-egy csoportjai) lokális kombinációjának tekintjük, akkor ez utóbbiak területi különbségei jórészt feloldódnak a gazdaság térbeni egyenlőtlenségeiben – a társadalom anyagi életfeltételeire gyakorolt hatást tekintve. Ugyanakkor történelmileg tartósak az eszmék, értékek és bizonyos fokig az életmód térbeni eltérései. Horizontális kiterjedésük igazodhat az adminisztratív struktúrákhoz (*Ádám* 1999), de független is lehet azoktól. Egyensúly-hiányt testesít meg, és így feszültségek forrása, ha valamely területen az állami jog- és preferenciarendszer ütközik az ott élő társadalom hagyományaival, értékeivel, eszméivel. Az ilyen típusú feszültségek a vertikális kapcsolatokat tekintve *harmonikus régiók szervezésével* szüntethetők meg, amelyek esetenként átmetszik az adminisztratív határokat is.

Alkalmazási lehetőségek

Hogyan alkalmazható a regionális szerkezeti (statikus egyensúlyi) modell a területfejlesztési politikában? Felépítéséből láthatóan teljesíti azt a követelményt, hogy a regionális politika ne korlátozódjék a gazdasági szférára, mivel a nem gazdasági, illetve a kulturális, szellemi tényezők is hordozhatnak feszültséget egymáshoz, illetve a gazdasági-természeti stb. tényezőkhez mért viszonyukban. E feszültségek a gazdasági-anyagi szférában tapasztaltakhoz hasonlóan ugyancsak kedvezőtlenül hatnak az életminőségre.

Minőségi különbség mutatkozik a területi egyensúlyi növekedés sémája és a regionális szerkezeti (statikus egyensúlyi) modell között. Az utóbbi nem értelmezheti általánosan a területek közötti közelítést; a különbségek mérséklésének lehetősége csak a modell gazdasági szférájában marad fenn továbbra is. Nyilvánvaló, hogy a szellemi-kulturális körre ez a folyamat nem vihető át; a különböző térségek szellemi kultúrája között a felszínen ugyan megnyilvánulhat bizonyos homogenizálódás, erősen kérdéses azonban, hogy ez fundamentálisan befolyásolhatja-e az eszméket, értékrendeket.

Számításba kell továbbá venni a kulturális tényezők lehetséges visszahatását a gazdaságra, amelyek esetleg a fejlődést gátolják. Kérdés, hogy ilyen esetekben megállja-e a helyét a gazdasági területi különbségek mérséklésére irányuló törekvés a regionális politika részéről. Szélesebb perspektívában vizsgálva tehát megdőlhet a térségek közötti anyagi, gazdasági (életszínvonalbeli) különbségek mérséklésének általános elve; ez a preferencia csak meghatározott kulturális homogenitás mellett alkalmazható.

Viszonylag kisebb, etnikailag, kulturálisan kevésbé tagolt területek, országok viszonylatában a két modell közötti ellentmondás kevésbé éleződik ki, mint olyan, általában nagyobb térségek esetében, amelyeken eltérő eszmék, értékek, hagyományok, összefoglalóan kultúrák egymás mellett léteznek. Ez utóbbira jó példa az Európai Unió, mint gazdaságilag egységes, illetve egységesülő nagytér. Szellemi kultúrája azonban kevésbé tekinthető egységesnek, jóllehet a jelenlegi unióhoz tartozó társadalmak értékrendje egyaránt a zsidó-keresztény (keresztény) eszmeiség alapján fejlődött ki. Ugyanakkor a kereszténység sem egységes eszmei háttér, mélyebb elemzést igényelne annak feltárása, hogy a kulturális különbségek befolyásolják-e az egyes országok unióba illeszkedését. A probléma súlya nőhet az Európai Unió hosszabb távon várható bővítésével, amelynek révén fokozódhat az értékrendek diverzitása, különösen, ha csatlakozásra iszlám eszmeiségű országokat is számításba vesznek.

Végül szólnunk kell a „régiónok Európája” jelszóval fémjelzett törekvés és a regionális szerkezeti (statikus egyensúlyi) modell lehetséges kapcsolatáról. Magától értetődik, hogy a korábban körvonalazott, funkcionálisnak nevezett régiók oszthatnák fel a gazdasági nagyteret, azaz olyan területi egységek képződnének, amelyeken belül harmonikus viszony van a tényezők között, vagy az ilyen

kapcsolat megteremthető az eszmék, értékek, életmód, gazdaság, társadalom, a művi és a természeti környezet között. Ez a felosztás országhatárokat metszene át, korrigálná a hatalmi-politikai struktúra által okozott torzulásokat. Ugyanakkor megvetné az Európai Unió harmonikus területi fejlődésének alapjait. A kulturális tényezők szerepe fokozódnék, az értékrend és az életminőség fogalma szorosabb kapcsolatba kerülhetne, az új modell alkalmazása ösztönözhetné az uniós területfejlesztési politika újragondolását is.

A régiók Európája akkor működne hatékonyan, ha a nevezett elvek szerinti regionalizálás együtt járna a hatalom decentralizációjával, az államhatárok szerepének háttérbe szorulásával, annak mintegy társadalmi-gazdasági alapját képezve. A megvalósítással szembeni várható erős ellenállás a mára anakronisztikussá vált „nemzetállami” gondolatban gyökerezik. Hosszabb időtávon azonban a „régiók Európájának” aligha van alternatívája. A hatalom regionalizálása lehetővé tenné – miként azt Segesváry Victor, volt ENSZ tanácsadó a Népszabadságnak adott interjújában kifejti – a „populista” demokráciáról a „republikánus” demokráciára való áttérést, amelynek hátterét az érintett társadalmi csoport közös értékrendje adja.

Irodalom

- Ádám A. (1999) A közigazgatás értéköttsége az alkotmányos jogállamban. – *Tér és Társadalom*. 3. 19–36.o.
- Bartke I. (1972) A tervezés kiinduló feltételei. *Területi tervezés, tanácsi tervezés*. – Kulcsár V. (szerk.), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 91–108.o.
- Bartke I. (1994) A területi (gazdasági) fejlődés társadalmi hajtóerői és állami szabályozása. – *Tér és Társadalom*. 3–4. 1–22.o.
- Bartke I. (1999) A globalizáció regionális vetületei. – *Tér és Társadalom*. 4. 1–16.o.
- Enyedi Gy. (1972) A társadalom és földrajzi környezete. – *Földrajzi Közlemények*. 4. 293–301.o.
- Enyedi Gy. (1994) Fenntartható fejlődés – mit kell fenntartani? – *Magyar Tudomány*. 10. 1151–1160.o.
- Enyedi Gy. (1996) *Regionális folyamatok Magyarországon*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Hajdú Z. (1995) A területfejlesztés problémakörének történelmi áttekintése. *Területfejlesztés*. – Bartke I. (szerk.), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. Egyetemi jegyzet. 168–186.o.
- Horváth Gy. (1998) *Európai regionális politika*. Dialog Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Monori M. A.–Tillmann J. A. (2000) A globalizáció másik arca. Interjú Segesváry Victor volt ENSZ tanácsadóval a kultúrák párbeszédéről – *Népszabadság*, szeptember 16.
- Rechnitzer J. (1993) *Szétszakadás vagy felzárkózás*. MTA Regionális Kutatások Központja, Győr.
- Rechnitzer J. (1995) A területfejlesztés stratégiai alternatívái. *Területfejlesztés*. – Bartke I. (szerk.), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. Egyetemi jegyzet. 107–134.o.
- Segesváry, V. (2000) *Inter-Civilizational Relations and the Destiny of the West*. University Press of America, New York–Oxford.
- Stöhr, W.–Tödling, F. (1977) Spatial Equity – Some Anti-Theses to Current Regional Development Strategy. – *Papers of the RSA*. Vol. 38. 33–54.o.
- Sztálin I. V. (1951) Előadói beszéd a párt soronlevő feladatairól a nemzeti kérdés terén, az Oroszországi Kommunista (bolshevik) Párt X. kongresszusán (1921. március 8–16.) – *Művei*. V. kötet. Szikra kiadás, Budapest. 35–47.o.

SPATIAL BALANCES

ISTVÁN BARTKE

The promotion of a balanced spatial development is usually considered as the main task of regional development policy. To realise it, social intervention to the spontaneous regional processes is thought to be possible, moreover necessary even in market economy. The equalisation between territories is arising often however it is an effort of simplifying. By way of introduction we must make it absolutely clear that there is a qualitative difference between the social promotion of regional balanced growth and the equalisation of spatial disparity. We can not use these two expressions as synonyms.